

FRANCISZEK SKIBIŃSKI (Toruń)

JOHANN REGIUS I KONRAD GRASER STARSZY O KULCIE OBRAZÓW.
PRZYCZYNEK DO DZIEJÓW SZTUKI W NOWOŻYTNYM TORUNIU*

Słowa kluczowe: XVI/XVII w.; Toruń; kult obrazów; uczeni; polemiki religijne; Druga Reformacja

Jakkolwiek działalności uczonych związanych z toruńskim Gimnazjum Akademickim na przełomie XVI i XVII w. poświęcono już wiele uwagi, problem ich ewentualnego wpływu na kształtowanie sztuki tego miasta pozostaje poza obszarem zainteresowań badaczy¹. Również Piotr Birecki, autor studium poświęconego związkom sztuk obrazowych z dominującym w tym okresie w Toruniu protestantyzmem, nie odniósł się do tego zagadnienia². Na tym większą uwagę zasługuje więc fakt, że w pismach niektórych spośród ówczesnych toruńskich uczonych można odnaleźć odniesienia do żywego w epoce nowożytnej sporu o kult wizerunków. Studia nad tym zagadnieniem pozwolą lepiej poznać kontekst, w jakim powstawały dzieła sztuki fundowane zarówno przez władze miejskie, jak i bogate mieszczaństwo w okresie świetności miasta na przełomie XVI i XVII w. Odnalezione dotychczas wzmianki na ten temat rozproszone są w wielu tekstach będących bez wyjątku protestanckimi pismami polemicznymi. Na potrzeby podjętej tu próby zarysowania problemu przyjrzymy się bliżej rozważaniom dwóch autorów, mianowicie Johanna Regiusa oraz Konrada Grasera Starszego, będących zarówno pastorami, jak i profesorami miejscowego Gimnazjum.

---

* Za cenne uwagi serdecznie dziękuję dr. hab. Jackowi Tylickiemu, za pomoc zaś w lekturze tekstów źródłowych mgr. Pawłowi Jaroniakowi.

¹ Wymieniam tu jedynie najważniejsze publikacje dotyczące tematu, w których odwołania do dalszej literatury: S. Tync, *Dzieje Gimnazjum toruńskiego (1568–1772)*, t. 1 (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu (dalej cyt. Roczniki TNT), R. 34), Toruń 1928, s. 57–284; t. 2 (Roczniki TNT, R. 53), Toruń 1949, s. 5–256; B. Nadolski, *Ze studiów nad życiem literackim i kulturą umysłową na Pomorzu w XVI i XVII wieku*, [in:] *Studia staropolskie*, t. 23, red. Cz. Hernas, J. Ziomek, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969; S. Salmonowicz, *Kultura umysłowa w Toruniu*, [in:] *Dzieje Torunia*, t. 2, cz. 2: *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku*, red. M. Biskup, Toruń 1994, s. 169–256.

² P. Birecki, *Sztuka luterkańska na ziemi chełmińskiej od drugiej połowy XVI do pierwszej ćwierci XVIII wieku*, Toruń 2007.

Wzmianki odnoszące się do kultu obrazów w pismach Johanna Regiusa są objętościowo skromne³. Zawarte zostały w pracy zatytułowanej *De Indulgentiis*, obszernym dziele będącym systematycznie opracowaną polemiką z tezami jezuitów, odnoszącym się do działalności Regiusa w Grazu, jednakże opublikowanym już po jego przybyciu do Torunia⁴. Ustępę dotyczącą problemu obrazów pojawiają się w części zatytułowanej „*Articuli Iesuitarum cum commonefactione Orthodoxa illis opposita*”. Składa się na nią szereg artykułów, podzielonych na punkty, z których każdy jest odpowiedzią na daną tezę wysuniętą przez jezuitów. Pierwsza interesująca nas uwaga zawarta została w punkcie piętnastym artykułu szóstego, dotyczącego oskarżeń katolickich polemistów, jakoby założenia doktryn protestanckich w istocie nie opierały się na Słowie Bożym, a raczej pochodziły od różnorodnych herezjarchów. Według tych wypowiedzi krytycy kultu obrazów mieli więc być duchowymi spadkobiercami dawnych herezji⁵. Odpowiedź Regiusa na te zarzuty jest wysoce osobliwa – zbywa on mianowicie wysunięte przez jezuitów oskarżenie, potwierdzając tezę o wrogości protestantów wobec kultu wizerunków i fakt ten uznając nie za naganny, lecz raczej godny najwyższej pochwały; nie podejmuje jednak próby uzasadnienia swego stanowiska.

Nieco szerzej kwestia wizerunków potraktowana została w punkcie ósmym siódmego artykułu rozprawy Regiusa⁶. Jest to odpowiedź na katolicką obronę przed formułowanym przez protestantów zarzutem głoszącym, iż czczą oni krzyże i wizerunki; obrona ta oparta została na argumentacji mówiącej, iż cześć oddawana obrazom nie odnosi się w istocie do nich samych, lecz obiektów na nich ukazanych. Zastosowane tu, przekazane przez protestanckiego polemistę jezuitkie uprawomocnienie kultu wizerunków należy do podstawowych argumentów wykorzystywanych w sporze o obrazy przez stronę katolicką; myśl ta, wywodząca się od św. Bazylego, znalazła się w poświęconym temu zagadnieniu dekrete soboru trydenckiego⁷. W swej odpowiedzi, podobnie jak w przywołanym powyżej artykule szóstym, Regius nie podejmuje zdecydowanej próby zbitcia argumentu swych adwersarzy. Twierdzi on jedynie, iż przedstawiona przez katolików argumentacja jest błędna, gdyż oddawanie czci obrazom jest zawsze niewłaściwe; przywołuje też opinię Tomasza z Akwinu, pochwalającą cześć oddawaną drzewu Krzyża Święte-

---

³ Odnosnie do Johanna Regiusa zob. m.in. w: S. Tync, op.cit., t. 2, s. 33–50; J. Małek, K. Namyśłowska, *Regius, Jan*, [in:] *Polski słownik biograficzny*, t. 30/1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 736–738 (tam pełna literatura).

⁴ Johannes Regius, *De Indulgentiis, et Purgatorio Pontificio, Disputationum et Colloquiorum inter Iesuitas et sincerioris Confessionis Augustanae Ministros liber singularis*, Francofurti ad Moenum, sumptibus Johanni Spiessij, 1604; Biblioteka Główna Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (dalej cyt. BG UMK), sygn. Pol. 7. II. 5841.

⁵ *Ibid.*, s. 23, 30.

⁶ *Ibid.*, s. 33, 39–40.

⁷ D. Freedberg, *Iconoclasm and Painting in the Revolt of the Netherlands 1566–1609*, New York–London 1988, s. 37, 56; P. Krasny, *Visibilia signa ad pietatem excitantes. Teoria sztuki sakralnej w pismach pisarzy kościelnych epoki nowożytnej*, Kraków 2010, s. 67.

go przez wzgląd na jego własną godność (*dignitas*), określając ją jako *hyperdulia*⁸. W podsumowaniu stwierdza, iż strona katolicka w istocie nie jest w stanie obronić kultu obrazów i z tego powodu nieustannie atakuje swych adwersarzy poprzez obelgi i kłamstwa, które nie mogą jednak zachwiać wiary prawdziwych chrześcijan.

Miejsce kwestii obrazów w twórczości polemicznej Regiusa – przynajmniej przy obecnym stopniu jej rozpoznania – wyraźnie wskazuje na marginalny charakter zagadnienia na tle całości podejmowanych przezeń tematów; problem ten niemal całkowicie utracił tu ową ostrość, z jaką podejmowany był w początkowym okresie reformacji. Stoi to w zgodzie z ówczesnym stanem omawianego sporu w kontekście całej Europy. U schyłku XVI w. kontrreformacyjni pisarze – na czele z jezuitą Robertem Bellarminem – zdołali ocalić na gruncie dogmatycznym właściwy kult obrazów w Kościele katolickim, obalając większość argumentów wysuwanych przez protestantów, którzy, świadomi siły wywodów swych adwersarzy, coraz rzadziej podejmowali ten temat⁹. Tak czyni również Johann Regius; punkty odnoszące się do kultu obrazów są ostatnimi w przywołanych tu artykułach, wysuwane przez jezuitów zarzuty nie spotykają się zaś ze zdecydowaną kontrargumentacją.

Odmiennie prezentuje się dorobek Konrada Grasera. Działalność osiadłego w Toruniu uczonego przesłaniana jest zazwyczaj przez postać jego syna, wieloletniego rektora tutejszego Gimnazjum, noszącego to samo imię co ojciec¹⁰. Jak jednak zauważa Stanisław Salmonowicz, w początkach XVII stulecia twórczość Konrada Grasera ojca cieszyła się pewną popularnością w Europie¹¹; dotyczy to zwłaszcza trzech dzieł powstałych pod koniec życia toruńskiego uczonego, profetycznych, erudycyjnych i silnie antykatolickich pism zatytułowanych *Historia Antichristi*, *Plaga Regia* oraz wydane już po śmierci *Ultima Verba*¹². Miały się one

⁸ Akwinata był oskarżany o ugruntowanie idolatrii w Kościele także przez innych polemistów protestanckich, np. Johannes Veluanusa, zob. D. Freedberg, op.cit., s. 43.

⁹ Na ten temat zob. P. Krasny, op.cit., zwłaszcza s. 53–86.

¹⁰ Podstawowym źródłem odnoszącym się do życia Grasera ojca jest biogram zamieszczony w dziele Melchiora Adama, *Vitae Germanorum Theologorum, qui superiori seculo ecclesiam Christi voce scriptisque propagarunt et propugnarunt*, Haidelbergae, Jonae Rosae, 1620, s. 841–847; BG UMK, sygn. Ob. 7. II. 1713. Korzystał z niego m.in. Georg Gottlieb Diettmann; *Beyträge zur Geschichte der Stadt Thorn aus guten und zuverlässigen Quellen gesammlet*, [Thorn] 1789 (tu reprint: Sonderschriften des Vereins für Familiengeschichte in Ost- und Westpreussen e. V.), Hamburg 1970, s. 35; na nim oparta jest też nota biograficzna w: *Altpreußische Biographie*, Bd. IV, 2. Lieferung, Ergänzungen zu Band I bis III mit Interimregister für Band I bis IV, 2, hrsg. v. E. Bahr u. G. Brausch, Marburg/Lahn 1989, s. 1218. Jacob Heinrich Zerneck pisząc o skomponowanym przez Grasera epitafium Henryka Strobanda, opublikowanym w wydanym w Toruniu w 1711 r. przez Johanna Christiana Laurera dziele *Historiae Thorunensis naufragae tabulae oder Kern der Thornische Geschichte* (s. 190–191), przywołuje inną jeszcze pracę M. Adama, mianowicie *Vitae Germanorum iureconsultorum et politicorum*, wydaną w roku 1620 we Frankfurcie nad Menem (wzmianka o epitafium na s. 425–426). Warto tu przypomnieć, iż przywołany wcześniej Johann Regius w 1602 r. zorganizował publiczną dysputę, w której respondentem był młodszy Graser, w 1604 r. wygłosił zaś kazanie z okazji śmierci żony Grasera ojca, zob. J. Małłek, op.cit., s. 737.

¹¹ S. Salmonowicz, *Kultura umysłowa Torunia*, s. 218, przyp. 78; zob. też: B. Nadolski, *Ze studiów*, s. 37, 226.

¹² *Historia Antichristi illius Magni, Explicata Decem Exercitationibus in alteram partem Cap. XI. Prophetiae Danielis*, Lugduni Batavorum 1608; Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk (dalej

cieszyć szczególnym uznaniem w kręgach sekt protestanckich, które rozwijały się w Europie, szczególnie w Rzeszy, w przededniu wybuchu wojny trzydziestoletniej. Zagadnienie miejsca, jakie twórczość starszego Grasera zajmowała w tym środowisku, zasługuje z pewnością na wyczerpujące studium, daleko wykraczające poza ramy podjętego tu tematu. Warto jednakże przywołać pewne fakty, świadczące o zainteresowaniu, jakim pisma te cieszyły się w Europie, co pozwoli nam dostrzec ponadlokalny charakter przedstawionych w nich tez. Z uznaniem wyraża się o nich pochodzący ze Śląska, a czynny w Heidelbergu Melchior Adam, przedstawiając zarazem Grasera jako zaciętego wroga rzymskiego Kościoła¹³. Heidelberg, w którym czynny był M. Adam, był jednym z głównych ośrodków działalności wspomnianych przez S. Salmonowicza protestanckich ruchów. Warto też zauważyć, że jedna z prac, mianowicie komentarz do Apokalipsy św. Jana – *Plaga Regia* – zadedykowany został królowi Anglii Jakubowi I, z którym tak wielkie nadzieje wiąжали niemieccy protestanci w początkach XVII w. i którego córka Elżbieta Stuart po ślubie z palatynem reńskim Fryderykiem V zamieszkała właśnie w Heidelbergu¹⁴.

Odniesienia do problemu obrazów pojawiają się w dwóch pracach Grasera, mianowicie *Ultima Verba* i *Historia Antichristi*, będących komentarzami do fragmentów Księgi Daniela. Poruszenie tu kwestii wizerunków nie zaskakuje, jako że prorocstwo Daniela, choć wykorzystywane w polemice także w szerszym zakresie, dostarczało szczególnie licznych argumentów protestanckim ikonoklastom, zwalczającym utrwalony w tradycji katolickiej kult obrazów¹⁵. Co więcej, opisany tam sprzeciw Izraelitów wobec pogańskiego kultu idoli łatwo było przełożyć na sytuację w ówczesnej Europie, w której protestanci – w swojej opinii prawdziwi chrześcijanie – prowadzili nierówną walkę z rzymskim Kościołem. Tematy zaczerpnięte z prorocstwa Daniela pojawiają się dość licznie w ówczesnej sztuce, jak choćby

---

cyt. BG PAN), sygn. Hf. 58865; *Ultima verba Conradi Graseri Regiomontani Franci, Ministri Ecclesiae Thoruniensis* [...] *Quibus explicat celeberrimam Visionem Danielis Capite Nono*, Thorunii Borussorum, typis Augustini Ferberi, sumptibus M. Casparii Frisii, 1614; Książnica Kopernikańska w Toruniu, sygn. 102.776. Poza wymienionymi powyżej komentarzami do Księgi Daniela wspomnieć należy też o nieujętych w niniejszym przyczynku komentarzu do Apokalipsy św. Jana: *Plaga Regia, Hoc est, Commentatio brevis et perspicuus in Apocalypsin Sancti Johannis*, Tigurii, In Officina Wolphiana, 1610. Na ten temat też M. Adam, *Vitae Germanorum Theologorum*, s. 846–847.

¹³ M. Adam, *Vitae Germanorum Theologorum*, s. 841–847.

¹⁴ Znamienny jest w tym kontekście fakt, iż odniesienia do profetycznej twórczości Grasera, zwłaszcza do *Historii Antichristi*, pojawiają się u Anglika Johna Johnstona. Chodzi tu o wydaną w 1634 r. w Amsterdamie pracę *Naturae Constantia*, zob. M. Mulsow, *Who was the Author of the Clavis apocalyptica of 1651? Millenarianism and Prophecy between Silesian Mysticism and the Hartlieb Circle*, [in:] *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture*, vol. IV: *Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics*, ed. J. Ch. Laursen, R. H. Popkin, Dordrecht 2001, s. 57–76, tu s. 72, przyp. 37.

¹⁵ Odniesienia do prorocstwa Daniela pojawiają się w polemice antykatolickiej w Niderlandach już w latach trzydziestych XVI w., zob. A. Ziemia, *Nowe dzieci Izraela. Stary Testament w kulturze holenderskiej XVII wieku*, Warszawa 2000, s. 125–140.

w słynnym cyklu rycin wykonanych według projektu Maartena van Heemskerck, a także malowidłach ilustrujących poszczególne fragmenty biblijnego tekstu¹⁶.

Obydwa pisma Grasera składają się z objaśnień – określonych jako „Exercitationes” – do kolejnych fragmentów tekstu biblijnego i odnoszących się do różnorodnych zagadnień. Jedna z części *Historia Antichristi* poświęcona została niemal w całości kultowi idoli¹⁷, dalsze uwagi na ten temat rozproszone są zaś w obydwu publikacjach.

Pierwszym z zarzutów wysuwanych przez Grasera jest porównanie kultu obrazów w Kościele katolickim z czcią oddawaną idolom przez pogan. Według protestanckiego polemisty Kościół rzymski miał nie tylko przejąć, ale i rozwinąć idolatrię pogańskich świątyń¹⁸. Będąc wybitnym hebraistą, autor nie szczędzi wysiłków, by udowodnić, iż idole opisane w Księdze Daniela można utożsamić z kultem katolickim. W *Ultima verba* wyraźnie wskazuje na ciągłość pomiędzy pogańskim kultem wprowadzonym do jerozolimskiej Świątyni przez Antiocha a czcią oddawaną wizerunkom w Kościele katolickim¹⁹. Graser określa ją jako próbę omamiania wiernych i nakłonienia ich do błędnej pobożności, podejmowaną za pomocą najróżniejszych środków, w tym szczególnie bogatej oprawy ceremonii²⁰. Zarzut o pogańskim charakterze kultu obrazów łączy się bezpośrednio z innym stwierdzeniem pojawiającym się często w pismach toruńskiego uczonego, dotyczącym czystości pozbawionego wypaczeń pierwotnego Kościoła. Dopiero wraz z rozwojem i wynikającą z niego uzurpacją władzy – jak pisze Graser – Kościół rzymski przejął pogańskie zwyczaje, tym samym odchodząc od pierwotnego, ubogiego Kościoła Męczenników²¹. Obecność tego toposu jest oczywiście zrozumiała w kontekście omawianej Księgi Daniela, dotyczącej w znacznej części kultu względem pogańskich bożków, a zwłaszcza w czwartej części *Historia Antichristi*, będącej komentarzem do słów prorocstwa mówiących o czci oddawanej Bogu „nieznanemu ojcom”. Godna odnotowania jest zawarta w *Ultima verba* uwaga, odnosząca się do budowli sakralnych wzniesionych w średniowieczu na północy Europy, owych *septentrionalibus regionibus*, by użyć sformułowania samego autora. Graser miał tu zapewne na myśli między innymi znane sobie budowle toruńskie²². Gmachy te, powstałe w epoce dojrzałości Kościoła, a więc wtedy, kiedy odszedł on już od swej pierwotnej czystości, ukazują wyraźne znamiona jego upadku, wśród których na pierwsze miejsce wysuwa się podporządkowanie przestrzeni i kształtu wymogom

¹⁶ Ibid., s. 125–127; E. A. Saunders, *A Commentary on Iconoclasm in Several Print Series by Maarten van Heemskerck*, Simiolus, vol. 10: 1978–1979, No. 2, s. 59–83. Wśród innych dzieł wspomnieć można malowidło Pietera Aertseny *Idolatria Nabuchodonozora* (dziś w Museum Boymans van Beuningen w Rotterdamie; D. Freedberg, op.cit., il. 2) czy też znany obraz Bartłomieja Strobla ukazujący historię Dawida i Baala (dziś w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie).

¹⁷ *Historia Antichristi*, Exercitatio IV, s. 209–261 (jest to komentarz do Księgi Daniela 11, 38).

¹⁸ *Historia Antichristii*, Exercitatio IV, s. 216; *Ultima Verba*, Exercitatio IV, s. 339–340.

¹⁹ *Ultima verba*, Exercitatio IV, s. 339–340; Exercitatio V, s. 397–398.

²⁰ Ibid., Exercitatio IV, s. 339–340.

²¹ *Historia Antichristi*, Exercitatio IV, s. 216; Exercitatio V, s. 265.

²² *Ultima verba*, Exercitatio IV, s. 340.

mszy, za czym idą wszystkie inne odstępstwa od pierwotnej czystości. W wypowiedziach Grasera widoczny jest ścisły związek, łączący w pismach polemistów problem obrazów z kwestią eucharystyczną: atakując ostrymi słowami katolicką liturgię mszy świętej, pisarz poddaje również krytyce całą jej oprawę, przybierającą często w owej epoce formę dzieła sztuki²³.

Graser potępia wizualne bogactwo liturgii katolickiej w wielu fragmentach swoich pism²⁴. Terminem, którym posługuje się najczęściej dla określenia niewłaściwego kultu lub jego miejsca, jest *Deus Basilicarius* bądź też *Basilica*; ten ostatni termin tłumaczy jako oddawanie czci idolowi, dla którego niezbędne są wystawne budowle i oprawa²⁵, mające, jak wskazaliśmy wcześniej, odwozić wiernych od prawdziwej religii. Jednocześnie Graser nie neguje jednak potrzeby istnienia świątyni. Wyraźnie stwierdza on, iż nie potępia ani samej budowli, ani jej uprawnionego użytkowania, przez które rozumie spotkanie wiernych w celu słuchania Słowa Bożego, sprawowania sakramentów oraz umacniania serca w wierze. Niedopuszczalny jest natomiast kościół zbudowany z bezbożną okazałością, będącą wyrazem pychy i służącą kultowi Antychrysta²⁶.

W swej argumentacji Graser odnosi się do zagadnień typowych dla szesnastowiecznego sporu o obrazy. Naczelną wśród nich jest kwestia tożsamości kultu wizerunków w Kościele katolickim z praktykami pogańskimi opisanymi w Księdze Daniela, a także przeciwstawienie go czystości pierwotnego Kościoła Męczenników, pozbawionego takiego kultu oraz bogatych budowli. Jak się wydaje, na tym etapie polemiki pomiędzy katolikami a protestantami potencjalnie większe oddziaływanie mógł mieć pierwszy z argumentów, również ze względu na wiedzę filologiczną autora, pozwalającą mu na przeprowadzanie wnikliwej analizy terminologii pojawiającej się w Piśmie Świętym. Erudycja ta pozwalała Graserowi w pewien sposób nawiązać walkę z poglądami katolickimi, wyłożonymi najpełniej przez Roberta Bellarmina, ale i Cezarego Baroniusza, wyraźnie rozróżniającymi chrześcijańskie wizerunki (*imagines*) od pogańskich idoli (*simulacra*)²⁷. Odmienne kształtował się na początku XVII w. *topos* pierwotnego, pozbawionego wizerunków Kościoła. W dobie potrydenckiej również katolicy często odnosili się z entuzjazmem do owego pierwotnego Kościoła Męczenników, wyciągnęli jednak ze studiów nad nim skrajnie odmienne od swych adwersarzy wnioski. Na podsta-

²³ Ibid.; *Historia Antichristi*, Exercitatio IV, s. 220; Exercitatio V, s. 266; na temat mszy i ofiary pogańskiej zob. też: *Ultima verba*, Exercitatio V, s. 401. Szerzej na temat związku kwestii eucharystycznej z problemem kultu obrazów por. S. Michalski, *Protestanci a sztuka. Spór o obrazy w Europie nowożytnej*, Warszawa 1989, s. 286–299.

²⁴ *Historia Antichristi*, Exercitatio IV, s. 220; Exercitatio V, s. 266.

²⁵ Ibid., Exercitatio IV, s. 217.

²⁶ Ibid., Exercitatio IV, s. 220.

²⁷ P. Krasny, op.cit., s. 63–68, 96–97. W ówczesnym piśmiennictwie pojawiają się też znacznie bardziej złożone systematyki typów wizerunków, jak choćby te przedstawione przez Gabriele Paleotiego i Johanna Molanusa, zob. m.in.: Ch. Hecht, *Katolische Bildertheologie im Zeitalter von Gegenreformation und Barock. Studien zu Traktaten von Johannes Molanus, Gabrielle Paleotti und anderen Autoren*, Berlin 1997, s. 187–204.

wie wnikliwych badań starożytnych pism oraz zachowanych w Rzymie zabytków wskazywali oni, iż pierwsi chrześcijanie posługiwali się wizerunkami dla oddania prawd wiary²⁸. Argumentacja strony katolickiej była w tym zakresie na tyle silna i rozpowszechniona, że słowa Grasera miały niewielką szansę na przekonanie przeciwników, nawet pomimo tego, iż nawiązywały nie tylko do pism dawnych polemistów z pierwszej połowy XVI w., ale zapewne i do wypowiedzi sobie współczesnych, jak choćby monumentalnej *De Templis* Rudolfa Hospiniana²⁹.

Wypowiedzi Konrada Grasera świadczą o tym, iż środowisku toruńskich protestantów nieobce były podstawowe argumenty sporu o kult obrazów w jego europejskim kontekście. Na zakończenie warto jednak zadać pytanie, na ile wyrażone przez polemistę poglądy mogły wywrzeć wpływ na sztukę w samym mieście. Szczególnie interesujące wydaje się spojrzenie na wypowiedzi Konrada Grasera w kontekście „drugiej reformacji”, a więc wzrostu znaczenia zwolenników kalwinizmu w wielkich miastach pruskich w ostatniej tercji XVI i na początku XVII w.³⁰ Jak zauważa Michael G. Müller, ze zjawiskiem tym ściśle związany był rozwój tujejszych instytucji edukacyjnych, których członkowie często odgrywali równoległe istotną rolę w życiu religijnym miast³¹. Należy podkreślić fakt, iż w Gdańsku, gdzie spór pomiędzy luteranami i kalwinistami był szczególnie intensywny, kwestia obrazów była znacząca w polemikach pomiędzy reprezentantami obydwu obozów³². W swych wystąpieniach odnosili się do niej czołowi polemisi, z Jacobem Fabriciusem na czele, udział zaś w tworzeniu bądź też usuwaniu dzieł sztuki sakralnej stanowił dobitne potwierdzenie własnego stanowiska³³. W tym kontek-

---

²⁸ P. Krasny, op.cit., s. 30–34, 88. Jednym z pierwszych, którzy podjęli takie starania, był Filip Nereusz.

²⁹ Rudolphus Hospinianus, *De Templis, Hoc est, De Origine, Progressu, Usu et Abusu Templorum et Rerum ad Tempa pertinentium*, Tigurii, In Officina Wolphiana, 1603; BG PAN, sygn. II. A. f. 57. Odnośnie do tego dzieła zob. ostatnio: P. Krasny, op.cit., s. 115–146, zwłaszcza s. 121–130. Trudno jednoznacznie stwierdzić, iż Graser znał tę pracę, jednakże jego argumentacja wykazuje liczne zbieżności z poglądami na opravę kultu w Kościele katolickim, wyrażonymi przez Hospiniana. Obecność wczesnego wydania *De Templis* w zbiorach gdańskich – aczkolwiek o nieustalonej proveniencji – zdaje się sugerować, iż środowiska intelektualne miast pruskich mogły być wyjątkiem od sugerowanej przez Piotra Krasnego nikłej znajomości traktatu w dawnej Rzeczypospolitej.

³⁰ Na ten temat najpełniej: M. G. Müller, *Zweite Reformation und städtische Autonomie im Königlichen Preußen. Danzig, Elbing und Thorn in der Epoche der Konfessionalisierung (1557–1660)*, Berlin 1997.

³¹ Ibid., s. 80, 198–199, 202. M. G. Müller przywołuje w tym kontekście słynnego gdańskiego kaznodzieję kalwińskiego i rektora tamtejszego Gimnazjum, Jacoba Fabriciusa, oraz czynnego w Elblągu Johanna Mylius. Należy pamiętać, iż w analogicznej sytuacji znajdował się w Toruniu Konrad Graser. Sam Graser oskarżany był o poglądy kalwińskie, zob. S. Tync, op.cit., t. 2, s. 35.

³² Na ten temat S. Michalski, *Die lutherisch-katholisch-reformierte Rivalität im Bereich der bildenden Kunst im Gebiet von Danzig um 1600*, [in:] *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*, hrsg. v. J. Bahlcke, A. Strohmeier, Stuttgart 1999, s. 267–289; K. Cieślak, *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą. Sztuka Gdańska jako miasta podzielonego wyznaniowo*, Wrocław 2000, szczególnie s. 141–216.

³³ K. Cieślak, *Między Rzymem*, s. 141–155; M. G. Müller, op.cit., s. 95. Na omawiany temat oprócz Fabriciusa wypowiadali się również gdańscy luteranie – Michael Coletus i Johann Botsack. Warto tu

ście możliwe jest, iż z pozoru antykatolickie wystąpienie Grasera skierowane było również przeciw luteranom, którzy wedle kalwinistów mieli kontynuować „papi-stowskie przesady”³⁴. Z drugiej jednak strony, w jego ostatnim dziele *Ultima verba*, wydanym w Toruniu już po śmierci autora, pojawiają się pewne wypowiedzi zdradzające obawę przed załamaniem się pokoju religijnego. Ich adresatem miały być zapewne władze trzech wielkich miast Prus, to jest Torunia, Elbląga i Gdańska, którym zadedykowano tę publikację. Obawy te musiały nasilać się wraz ze stopniowym wzrostem zagrożenia ze strony coraz silniejszego Kościoła katolickiego³⁵. Może to też wiązać się z faktem, iż w Toruniu, w którym silniej dawał o sobie znać duch irenizmu, konflikt pomiędzy zwolennikami luteranizmu i kalwinistami nie zyskał tak radykalnego oblicza jak w Gdańsku³⁶; nie bez powodu to właśnie tu odbyło się w 1645 r. słynne Colloquium Charitativum³⁷.

Pomimo radykalnego przesłania autora *Historia Antichristi* w praktyce nie wszystkie formy sztuki w mieście były zwalczane. Dotyczy to zwłaszcza dzieł o charakterze sepulkralnym, które wypełniły toruńskie kościoły³⁸. Szczególnie interesująca jest informacja dotycząca pochówku samego Grasera, przekazana przez Melchiora Adama. Podaje on, iż toruński uczyony pochowany został z wielką skromnością na cmentarzu przy kościele św. Jerzego, nie zaś w bazylice – M. Adam posługuje się tu terminem stosowanym bardzo często przez samego Grasera – skażonej kultem idoli³⁹. Dalej M. Adam informuje nas, iż Johann Zimmermann ufun-

---

przypomnieć z jednej strony usunięcie przez zwolenników kalwinizmu ołtarza głównego z kościoła św.św. Piotra i Pawła (1589/1590 r.), z drugiej zaś – wzniesienie w pozostającym pod kontrolą luteranów kościele św. Jana monumentalnego, kamiennego ołtarza głównego, będącego dziełem warsztatu Abrahama van den Blocke (prace rozpoczęto w roku 1599).

³⁴ K. Cieślak, *Między Rzynnem*, s. 141–142. Pełna odpowiedź na to pytanie będzie możliwa dopiero po analizie całości dorobku toruńskiego uczonego, nie tylko fragmentów odnoszących się do kultu wizerunków.

³⁵ M. G. Müller, op.cit., s. 111–138; K. Maliszewski, *Stosunki religijne w Toruniu*, [in:] *Dzieje Torunia*, t. 2, cz. 2, s. 278–294.

³⁶ M. G. Müller, op.cit., s. 96–97.

³⁷ S. Salmonowicz, *Kultura umysłowa Torunia w dobie Colloquium Charitativum (1645)*, [in:] *Toruń w czasach baroku i oświecenia. Szkice z dziejów kultury Torunia XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1982, s. 14–90; K. Maliszewski, op.cit., s. 294–300.

³⁸ Pod wpływem reformacji sztuka Torunia – a także innych miast pruskich – zmieniła swoje oblicze. Miejsce tradycyjnych fundacji zajęły inne, z jednej strony służące wspólnocie wiernych, jak organy czy ambony, z drugiej zaś epitafia i pomniki, wznoszone dla pouczenia i upamiętnienia. Ta ostatnia koncepcja, jak się wydaje, akceptowana była przez większość protestantów, zob. P. Birecki, op.cit., s. 314–341; na ten temat dla innych obszarów zob. J. Harasimowicz, *Treści i funkcje ideowe sztuki śląskiej reformacji 1520–1684*, Wrocław 1986; K. Cieślak, *Między Rzynnem*; M. Wisłocki, *Sztuka protestancka na Pomorzu 1535–1684*, Szczecin 2005.

³⁹ Brak pewności, czy działający w Heidelbergu M. Adam opisał rzeczywiste zdarzenie, odnoszące się do biografii Grasera, czy też sformułował swą opowieść na podstawie znanych mu z publikacji poglądów pisarza. Sposób, w jaki relacjonuje jego stosunek do zagadnienia kultu idoli, jest w każdym razie bardzo bliski słowom samego Grasera. Pisząc o Toruniu, M. Adam opierał się na informacjach przekazywanych mu przez osoby trzecie bądź też na publikacjach, zob. B. Nadolski, *Problemy kultury umysłowej odrodzenia mieszczaństwa Prus Królewskich*, *Zapiski Historyczne*, t. 31: 1966, z. 3, s. 173; H. Rietz, *Burmistrz*

dował kamienne epitafium z inskrypcją⁴⁰; jego kształtu dziś nie znamy. Być może była to prosta, napisowa tablica pamiątkowa, co byłoby zgodne zarówno z przekazem M. Adama, jak i poglądami Grasera⁴¹; możliwe jednak, że autor w typowy dla siebie sposób nie przekazał nam jej wyglądu w pełni⁴², a pomnik miał formę bardziej rozbudowaną. Warto zauważyć, iż Kaspar Frisius, który przyczynił się do opublikowania *Ultima verba*, ufundował swym rodzicom kamienne, obrazowe epitafium, znajdujące się do dziś w toruńskim kościele św. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty. Wyrażona przez Grasera krytyka bogatego wyposażenia świątyń katolickich nie powstrzymała wielu współczesnych mu osobistości kręgu władzy i nauki, nawet blisko związanych z polemistą, przed fundowaniem okazałych często dzieł sztuki.

Henryk Stroband (1548–1609). Twórca toruńskiego Gimnazjum Akademickiego, [in:] *Księga pamiątkowa 400-lecia toruńskiego Gimnazjum Akademickiego*, t. 1, red. Z. Zdrójkowski, Toruń 1972, s. 13.

⁴⁰ Warto podkreślić fakt, iż z racji konieczności importu materiału pomniki kamienne były na terenie Prus szczególnie kosztowne, a zatem dostępne zazwyczaj jedynie reprezentantom najwyższych warstw społecznych. W samym Toruniu najbardziej monumentalną realizację tego typu – pomijając mauzoleum Anny Wazówny, będące zapewne fundacją królewską – stanowił wzniesiony przez Henryka Strobanda pomnik jego rodziny.

⁴¹ Zwolennicy bardziej radykalnych odmian protestantyzmu, zwłaszcza kalwiński, skłaniali się ku epitafiom inskrypcyjnym, zob. K. Cieślak, *Kościół – cmentarzem. Sztuka nagrobna w Gdańsku (XV–XVIII w.)*. „Długie trwanie” epitafium, Gdańsk 1992, *passim*. Tekst epitafium przekazuje M. Adam oraz Szymon Starowolski, *Monumenta Sarmatarum Beatae Aeternitati Adscriptorum*, Cracoviae, Officina viduae et haeredum Francisci Caesarij, 1655, s. 394–395; BG UMK, sygn. Pol. 7. III. 1151.

⁴² Wzmianki zawarte w poszczególnych biogramach sporządzonych przez M. Adama są nader lakoniczne i zazwyczaj nie pozwalają na jednoznaczne określenie typu epitafium. Jedynie w nielicznych przypadkach podaje on dodatkowe szczegóły, jak choćby obecność wizerunku zmarłego, które pozwalają stwierdzić, iż chodzi o bardziej złożoną strukturę pomnika.

JOHANN REGIUS UND KONRAD GRASER DER ÄLTERE
ÜBER DIE BILDERVEREHRUNG. EIN BEITRAG ZUR KUNSTGESCHICHTE
IM FRÜHNEUZEITLICHEN THORN

Zusammenfassung

Schlüsselbegriffe: 16./17. Jh.; Thorn; Bilderkult; Gelehrte; religiöse Polemiken; Zweite Reformation

Der Artikel befasst sich mit den Ansichten von Johann Regius und Konrad Graser dem Älteren zur Bilderverehrung. Beide wirkten zu Beginn des 17. Jahrhunderts als Pastoren und Gelehrte am Thorner Akademischen Gymnasium. Auf der Grundlage vor allem von Grasers polemischen Schriften *Historia Antichristi* und *Ultima Verba* lässt sich in seiner Polemik eine Reihe von *Topoi* aufzeigen, wie sie für die protestantische Argumentation in der Auseinandersetzung zwischen Katholiken und Anhängern der reformierten Bekenntnisse über den Bilderkult charakteristisch sind. Zentrale Bedeutung kommt darin

der Überzeugung zu, dass der katholische Kult mit der im Alten Testament beschriebenen Götzenverehrung identisch ist, sowie der Kritik an den prachtvollen Gotteshäusern und Zeremonien. Grasers Polemik zielte mit Sicherheit auf die Katholiken und, im Zusammenhang mit der Zweiten Reformation in den preußischen Städten an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert, möglicherweise auch auf die Lutheraner. Diese Äußerungen belegen nicht allein, dass im Milieu der Thorner wie auch der Danziger Protestanten die grundlegenden Argumente im Streit um den Bilderkult in seinem europäischen Kontext bekannt waren, sondern sie zeigen auch, wie die protestantische Doktrin in der Epoche der Dominanz der reformierten Bekenntnisse auf die Gestaltung der in Thorn selbst entstehenden Kunstwerke einwirken konnte. Am Schluss wird auf einen Hinweis von Melchior Adam verwiesen, der sich auf das Begräbnis Grasers und das ihm gewidmete Grabdenkmal bezieht. Dieses belegt, dass die Grabmalkunst, zu der die größte Gruppe von Kunstwerken in den von den Protestanten in Thorn und anderen preußischen Städten übernommenen Kirchen zählt, auch von den radikalen Gegnern der Bilderverehrung akzeptiert wurde.

JOHANN REGIUS AND CONRAD GRASER THE OLDER
ABOUT THE WORSHIP OF PAINTINGS. MONOGRAPH ON THE HISTORY
OF ART IN EARLY MODERN TORUŃ

Summary

Key words: *The 16th and 17th centuries, Toruń, the worship of images, scholars, religious polemics, the Second Reformation*

The subject of the article are viewpoints of Johann Regius and Conrad Graser the Older, pastors and scholars connected with Toruń's Academic Gymnasium School at the beginning of the 17th century, referring to the worship of images. On the basis of the polemical texts of Graser *Historia Antichristi* and *Ultima Verba* it was shown that in his polemics there appeared many *topoi* typical of Protestant argumentation in the dispute about the worship of pictures taking place between Catholics and advocates of Reformed denominations. The most important place is occupied by the belief about the resemblance between the Catholic cult described in the Old Testament and the worship given to idols, as well as the criticism of extravagant temples and ceremonies. Graser's polemics was directed against the Catholics and perhaps the Lutherans; it was connected with the phenomenon of the Second Reformation in Prussian towns of the turn of the 16th and 17th centuries. The statements not only prove that Toruń's and Gdańsk's Protestants were familiar with the basic arguments in the dispute about the worship of pictures in its European context, but they also demonstrate the manner in which the Protestant doctrine could affect the form of works of art created in Toruń in the epoch of the dominance of Reformed denominations. Finally, the source of Melchior Adam was cited, which referred to the burial of Graser and his epitaph. This proves that funerary art, embracing the biggest number of works of art to be found in churches taken over by Protestants in Toruń and other Prussian towns, was accepted even by the most radical opponents of the worship of images.